

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

Från judarnas Wagner till folkhemmets Pergament?

Henrik Rosengren, *Judarnas Wagner. Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*, Lund: Sekel, 2007. 381 s. (Summary in English: *The Jews Wagner : Moses Pergament and the dilemma of cultural identification, circa 1920–1950.*)

Eftersom den följande recensionen uppehåller sig vid teoretiska problem, bör det redan här konstateras att Henrik Rosengren skrivit en bra och spännande avhandling som rör centrala frågor som nationalism, rasism och diskriminering. Författarens angivna syfte ”är att med Moses Pergament som biografiskt lod både på ett strukturellt och på ett individuellt plan blottlägga idéströmningar [...] Detta görs genom en studie av Pergaments kulturella identifikationer med det som uppfattades som det judiska, det svenska och det tyska” (s. 22). Avhandlingen har en tematisk disposition med kronologiska inslag, där kronologin i viss utsträckning underordnas den teoretiskt grundade tematiseringen.

Moses Pergament föddes 1893 och dog 1977. Han var född in i den finlands-svenska borgerligheten och han kunde få ekonomiskt stöd av familjen. Pappan, Judel Pergament, var ortodox jude, men Moses Pergament övergav ortodoxin och gifte sig med en icke-judisk tyska. Han gick på konservatoriet i S:t Petersburg och flyttade 1916 till Sverige för att 1919 bli svensk medborgare. 1923 blev han musikkritiker i *Svenska Dagbladet* och stannade där till 1937. Året därpå var han musikkritiker i *Nya Dagligt Allehanda*, och perioderna 1942–1956 och 1957–1964 var han kritiker i *Afiontidningen* respektive i *Stockholmstidningen*. Trots temporära motgångar måste Moses Pergament sägas ha haft framgång som kulturperson, musikkritiker och kompositör. Som kompositör var han modernist med exempelvis Hilding Rosenberg, Gösta Nystroem och Sten Broman som generationskamrater. Eftersom de musikaliska verken relaterar till hans identifikationer kan bland dem särskilt nämnas ”Svensk rapsodi” från 1930-talet och ”Den judiska sången” som uppfördes 1947.

Identitet, identifikationer och valens

Henrik Rosengrens avhandling bygger på en mycket omfattande teoribildning, som presenteras i en skiss (s. 73). Utgångspunkten är att nationalismen var en hegemonisk diskursiv formation, något som kopplas ihop med begreppet kulturell identifikation. Avhandlingen behandlar Pergaments tänkta identifikationer med det nationella, med sin judiska bakgrund, med det tyska kulturarvet och med modernismen, och Rosengren undersöker hur dessa identifikationer togs emot. Också

begreppen ambivalens, monovalens, bivalens, polyvalens, och nonvalens förs in.

Henrik Rosengren väljer att tala om kulturell identifikation i stället för nationell, och samtidigt väljer han att tala om just identifikation och inte identitet med den rimliga motiveringen att identifikation är ett mera hanterligt begrepp. Emellertid blir då en naturlig fråga hur identifikation och valens relaterar till varandra. Bivalens eller polyvalens innebär att det finns möjlighet att känna och uttrycka tillhörighet till två eller flera nationella kulturer utan inre konfrontation för den enskilde. Det kan ifrågasättas om man inte lika gärna kan använda bara den ena komponenten av begeppsparet identifikation och valens. För att identifikation (eller valens) skall vara användbart i analysen krävs i vart fall att identifikationserna eller valensen manifesteras eller kommer till uttryck.¹ Målet i avhandlingen är att identifiera brytpunkter där identifikationerna utmanades och därigenom uttrycktes eller vållade friktion (s. 79). De facto framträder bara begränsad friktion i texten, i varje fall på det offentliga planet, vilket komplicerar analysen.

Identifikation ger uttryck för en övertygelse, och bör rimligen framföras. Det kan diskuteras i vilken utsträckning man analytiskt kan tala om en identifikation som inte manifesteras. Pergament gick under alla omständigheter långt i att hålla sin eventuella judiska identifikation privat. Han agerade inte mot Nazityskland i dagspressen, och han framträdde i allmänhet inte heller direkt mot antisemitism. Han kan därför knappast sägas ha hävdad sin bivalens "och sin rätt att kalla sig svensk och jude" (s. 331). Det kan finnas strukturella hinder för att uttrycka en identifikation,² men det blir då en fråga om hur oöverstigliga dessa hinder är. Enligt avhandlingen inskränkte omgivningen genom strukturella förutsättningar och förhärskande diskursiva föreställningar möjligheterna att uttrycka en judisk identifikation. Samtidigt är det klart att andra judiska kulturpersonligheter klarare gav uttryck åt sin identifikation. Kognitiv dissonans, det vill säga att individer lättare kan ta ställning för något genom att bortse från negativa dimensioner, förs fram i avhandlingen till exempel som förklaring till att Pergament kunde beundra den uttalade antisemiten Richard Wagner, men kan inte ge en heltäckande förklaring till avsaknad av uttryckt offentlig identifikation.

Pergament bör ha haft resurser genom den relativt starka ekonomiska ställning som stödet från fadern gav honom och genom den status han hade som musikrecensent i en stor huvudstadstidning. Mot den bakgrunden kan det diskuteras om de strukturella hindren borde ha varit starka nog att hindra Pergament från att uttrycka en viss identifikation. I avhandlingen betonas det att judisk identifikation var svår att uttrycka för judar med strävan till karriär, och att identifikation bara är värdefull för individen om den accepteras (s. 109). Detta gör emellertid kar-

1. Rune Johansson, Ralf Rönqvist & Sven Tägil, "A crisis of the territorial state? Integration and fragmentation in Europe", i Sven Tägil (red.), *Europe: the return of history*, Lund 2001. Se också Rogers Brubaker, *Ethnicity without groups*, Cambridge, Mass., 2004, s. 41ff.

2. Sven Tägil, *Studying boundary conflicts: a theoretical framework*, Lund 1977, s. 75ff.

riärsträvandena överordnade eventuella övertygelser, och detta stämmer knappast överens med en gängse och rimlig användning av identifikation som uttryck för en övertygelse. Recensenten skulle i det här sammanhanget vilja lyfta fram Albert O. Hirschmans distinktion mellan *exit*, *voice* och *loyalty*, eller som det har uttryckts på svenska sorti, protest och lojalitet.³ Det skulle kunna hävdas att Pergament efter hand gjorde en form av *exit* från en judiska identifikation, och bekände *loyalty* mot svenskheten. Vad som inte finns eller bara finns i begränsad utsträckning är *voice/protest* som dock borde kunna vara ett vanligt uttryck för en identifikation.

Nation, nationalism och modernitet

Nationalismen är central i avhandlingen som en hegemonisk diskurs eller "diskursiv formation", vilket Rosengren ser som ett icke-absolut regelsystem för hur begrepp används. Diskursen/den diskursiva formationen tänks kunna inrymma både positiva och negativa nationella yttringar, medan begreppen är föränderliga och kan ha olika innebörd och användas på olika sätt (s. 52). Recensenten är skeptisk mot denna mycket vida definition, eftersom det är svårt att se nyttan med en diskursanalys som utgår från motstridigheter inom diskursen och innefattar både positiva och negativa yttringar. Det ligger ett analytiskt värde i att se diskurs som ett regelsystem som läser tolkning och bruk av begrepp.⁴ Annars blir det rimligare att tala om debattklimat under en viss tid.

Avhandlingen fokuserar på kollektiva identiteter och identifikationer, men man kan man inte ta för givet att människor alltid identifierar sig med kollektiv, såsom en nationell grupp. Följden av den sortens "groupism" blir att man förutsätter det som skall bevisas.⁵ Med detta som utgångspunkt kan man sätta vissa frågetecken kring avhandlingens utgångspunkter och tanken på att den nationella diskursen genomsyrade allt samhällsliv. Recensenten och avhandlingsförfattaren är emellertid eniga om att det nationella tänkandet var viktigt under den här behandlade tiden, inte minst under 1930-talet. Detta gör det speciellt viktigt att definiera nation och nationalism. I samband med diskussionen av "folkhemmet" förs begreppet "integrativ nationalism" in i bilden, och denna form av nationalism med dess betoning av staten ses som central i förhållande till integrationsmöjligheterna för de svenska judarna. Henrik Rosengren anknyter här till Patrik Hall, som emellertid inte bara betonar statens roll utan också den integrativa nationalisms inriktning på organisk enhet och betoning av blodet och det biologiska.⁶ I avhand-

3. Albert O. Hirschman, *Sorti eller protest: en fråga om lojaliteter*, Stockholm 1972.

4. Marianne Winther Jorgensen & Louise Phillips, *Discourse analysis as theory and method*, London 2002.

5. Brubaker 2005.

6. Patrik Hall, *The social construction of nationalism: Sweden as an example*, Lund 1998. Det Hall kallar integrativ nationalism kallas i andra sammanhang för integral nationalism.

lingen spelar kulturella identifikationer, kulturnationalism och kultur i allmänhet en central roll. Det saknas emellertid en klar definition av begreppet "kultur", och det är knappast rimligt att hävda att "nationella kulturer" är en "term för de föreställda nationella gemenskaper som konstrueras med argument som åberopar en civisk tillhörighet eller baseras på etnosprincipen" (s. 51). Det är viktigt att skilja på nationella kulturer och nationella gemenskaper, liksom mellan "civisk" och "etnisk".

Moses Pergament härstammade från Finland och var jude, men gav knappast uttryck för finländsk eller judisk nationalism. Det är hans förhållande till den svenska nationalismen som blir centralt i avhandlingen. Den nationalism som i många avseenden präglade 1930-talets folkhem påverkade utan tvivel hans offentliga agerande, men den förändring som kan ses från 1920-talets kosmopolitiska Pergament bör också ses i samband med olika incidenter. Till dessa hör naturligtvis det slagsmål med Peterson-Berger 1929, som spelar en stor roll i avhandlingen, och de pressreaktioner detta väckte. Med avhandlingsförfattarens ord ålåg det Pergament att "bevisa sin svenskhet" (s. 216). I det sammanhanget skrev han artiklar och komponerade svensknationella stycken. Det mest framträdande exemplet på denna nya inriktning kom i kompositionen "Svensk rapsodi", uppförd 1947. Också i samband med sin kritik av jazzen framträdde Pergament som försvarare av det svenska, och hävdade att jazzen inte hade någon nationell källa, och därmed saknade berättigande som estetisk uttrycksform (s. 266). Frågan blir då hur Moses Pergament lyckades med sina integreringssträvanden. För en diskussion av integrering och av vilka som kunde få plats i nationen eller folkhems-svenskheten behövs en diskussion av rasism.

Rasism, rasialisering och främlingsmisstro

Rosengren har en fyllig diskussion (s. 56) om rasföreställningar och anknyter bland annat till Anders Lange, som utgår från att rasism bygger på uppfattningar om biologi och på fenotypiska drag.⁷ Rosengren vill emellertid också föra in begreppet "rasialism" parallellt med begreppet "rasism", det vill säga ett perspektiv som accepterar rastänkande men inte som rasism bygger på rangordning och hierarkisering. Mot den bakgrunden lanserar han begreppet "allosemitism" som en icke-hierarkiserande variant av antisemitism. Diskussionen och de gjorda distinktionerna är viktiga och värdefulla. Rosengren utgår emellertid från en snarast biologisk definition av rasism, men i dagens debatt har kulturell rasism kommit att spela en central roll. I sådana sammanhang blir den reella eller tänkta kulturen basen för bedömningen. Man kan då tala om en rasialisering som på basis av tänkt kultur hierarkiserar olika grupper.⁸ Det kan vara rimligt att se olika rasialiserande

7. Anders Lange, *Reflektioner om rasism*, Stockholm 1992.

8. Floya Anthias & Nira Yuval-Davis, *Racialized boundaries: race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*, London 1992.

uttalanden som uttryck för en tidsanda eller debattklimat. Pergament skilde sig inte från sin samtid och använde i olika sammanhang en rasterterminologi. För hans egen del var det emellertid rasialiseringen i termer av allo- och antisemitism och främlingsfientlighet som kom att spela den största rollen.

Senare forskning har betonat att det fanns starka antisemitiska strömningar i Sverige under 1900-talets första decennier,⁹ men Henrik Rosengren tar avstånd från att det fanns en hegemonisk antisemitism. Pergament råkade otvivelaktigt i olika sammanhang ut för antisemitism, men för recensenten förefaller de uttalade känslor av främlingsfientlighet och främlingsmisstro som han mötte ha varit minst lika betydelsefulla. "Främlingen" och dennes roll i moderna samhällen har diskuterats allt sedan den tyska sociologen Simmel vid sekelskiftet 1900.¹⁰ Samhället/nationen sätter upp gränser för vem som tillhör – och det gäller också "folkhemmet", i synnerhet om man anser att det präglades av integrativ nationalism. Det är värt att notera att mycket av de uttalanden som i avhandlingen tolkas som antisemitiska i stället explicit uttrycker misstro mot främlingar. Slagsmålet med Peterson Berger föregicks av att denne kallat Pergament "utländsk parasit" (s. 215). I den efterföljande debatten kallade Torgny Segerstedt Pergament för främling, och det finns andra exempel. Då Föreningen Svenska Tonsättare protesterade till *Svenska Dagbladets* ledning mot Pergaments musikkritik kallades han utlänning som var främmande för den svenska folksjälen och saknade förmåga att bedöma svensk musik. Detta är uppenbart relevant för Pergaments integrering.

Integration, assimilation och mångkultur

Avhandlingen skiljer mellan assimilering och integrering. Integration är emellertid ett diffust begrepp, och det kan vara rimligt att se mångkulturalitet i motsättning till assimilering.¹¹ Folkhemmets "integrativa nationalism" var definitivt inte mångkulturellt inriktad, vilket ställde Moses Pergament inför problem. Enligt Henrik Rosengren bestämdes Pergaments agerande av vad en judisk individ med integrerings- eller assimilationssträvanden kunde dryfta offentligt eller fick tåla (s. 294, 337). I linje med detta ser Rosengren också mycket av Pergaments agerande i termer av försök att skaffa "integreringskapital". Pergaments svenska identifikation uppfattas i stor utsträckning som funktionell, och hans tyska identifikation ses också som integrationskapital givet den starka tyskpåverkan i Sverige. Också Pergaments agerande i kontroversiella frågor blir då relaterat till integrationskapitalet i den meningen att det var viktigt att inte förstöra hopsamlat kapital.

9. Lars M. Andersson, *En jude är en jude är en jude: representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund 2000.

10. Aleksandra Ålund, *Alterity in modernity: youth, culture and identity*, Esbjerg 1996.

11. Jfr José Alberto Diaz, *Choosing integration: a theoretical and empirical study of the immigrant integration in Sweden*, Uppsala 1993.

På det sättet blir svaret på avhandlingens fjärde frågeställning om den svenska och tyska identifikationen i stor utsträckning att det var en fråga om integrationskapital. Enligt Henrik Rosengrens personkaraktäristik var Pergament envis, stolt och rättfram (s. 339), men det är inte alltid det intryck man får av texten. Medan Rosengren inriktar sig på Pergaments olika identifikationer, skulle en alternativ tolkning kunna vara att Pergament var fokuserad på sin karriär och sitt konstnärskap, och manövrerade för att genom maximal integration kunna tillgodose sina mål. Det skulle då kunna hävdas att Pergament hade en musikalisk och konstnärlig identifikation, och musiken var ett universalistiskt fenomen med gränslösa, nonvalenta värden (s. 332).

Det engagemang som Pergament ändå visade i olika sammanhang, till exempel genom komponerandet av "Judisk rapsodi" och medarbetarskapet i *Judisk Krönika*, gör att den ovan givna tolkningen inte håller streck. Att den är möjlig att göra visar emellertid att Moses Pergament ansträngde sig maximalt för att bli integrerad, något som också visar sig i det umgänge som återspeglas i avhandlingens fotografier, där Pergament framträder som glad sällskapsbroder i samvaro med svenska personer som i andra sammanhang kunde vara kritiska mot "främlingen" Pergament. Även om det mot slutet av 1930-talet fanns många tecken på att Pergament var välintegrerad, fanns det också en oro för de konsekvenser som nazisternas raspolitik kunde ha. Vid en sammankomst hos Karl-Otto Bonnier tycks Pergament ha varit en av dem som menade att det var orealistiskt att tro att judar skulle betraktas som svenskar av nazisterna.

Biografisk och annan metod

Rosengren betonar starkt värdet av en biografisk metod, och i anslutning till Ian Kershaw menar han att den ger möjlighet att fånga det universella eller generella genom en individ. I samband med att biografien ses som "lod" eller "djuplod" bör det emellertid påpekas att sådana inte på en resa mäter alla vatten. Frågan är hur representativ Moses Pergament var. Andra judiska intellektuella agerade på andra sätt. Vad avhandlingen ger är en fascinerande bild av en individ i en komplicerad situation, och därmed också upplysningar av generellt intresse.

Avhandlingen är väl strukturerad och de i inledningen nämnda frågeställningarna besvaras. Dispositionen fungerar bra, även om det sista empiriska kapitlet "Den tyska kulturen – anno dazumal" sönderfaller i två delar på ett sätt som komplicerar läsningen. Akribin är god i den mån den kunnat kontrolleras, och analysen av det stora och mångskiftande material i form av texter som Henrik Rosengren använt sig av är grundläggande väl gjord. Ur källkritisk synpunkt kan man emellertid varna för att använda privatbrev som underlag för vittgående slutsatser. Privatbrev kan vara omedelbara uttryck för vad man tänker och känner, men det kan också vara fråga om en anpassning till adressaterna. Det blir därför

viktigt att ta hänsyn inte bara till skillnaden mellan offentligt och privat utan också till situation och kontext vid analysen.

Sammanfattande synpunkter

Henrik Rosengren har skrivit en spännande avhandling som tar upp ett stort och intressant material. Även om opponenter/recensenter ägnat mycket tid att diskutera avhandlingens teori på grund av dess generella intresse och önskemål rests om precisering på vissa punkter, minskar inte detta grundläggande avhandlingens värde. Det är fråga om ett stort arbete och stora ytterst intressanta teoretiska grepp. Mot den bakgrunden är Rosengrens avhandling som den föreligger ett värdefullt både teoretiskt och empiriskt bidrag till svensk 1900-talshistoria.

*Rune Johansson**

* Fakultetsopponent